

TÜRÜK

Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi

2013 Yıl:1, Sayı:1

Sayfa: 252-263

ISSN: 2147-8872

ESKİ UYGURCADA TETİR/TİTİR CEVHER FİİLİ ÜZERİNE

Şaban Doğan*
Uluhan Özalan**

Özet

Türkçede kullanılan bazı görevli morfemlerin Türkçenin bütün yer ve zamanlarında büyük oranda benzerliği ve hatta aynılığı söz konusudur. Mesela er- fiilinden gelişen cevher fiili yapıları Türkçenin neredeyse bütün tarihî ve çağdaş yazı dillerinde görülebilir. Ancak kimi görevli morfemlerin sadece belli bir yazı dilinde/dillerinde kullanıldığına tesadüf edilmektedir. Eski Uygurcada kullanılan *tetir/titir* unsurunun cevher fiili olarak kabul edebileceğimiz bir kullanımı bu duruma örnek teşkil etmektedir. Bu çalışma kapsamında ilk olarak otuz beş Eski Uygurca eser taranarak *tetir/titir* unsurunun cevher fiili olarak kullanılmasına örnek teşkil eden yapılar tespit edilmiştir. Daha sonra tespit edilen kullanımlar tasnife tabi tutulmuş, elde edilen malzeme metinlerin içerikleri göz önünde tutularak değerlendirilmiş, sonuç ve öneriler bölümünde ise mevcut malzemenin yorumlanmasına çalışılmıştır. Çalışmada amaçlanan diğer tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerinde görülmeyen bu unsura dikkat çekmek, bu cevher fiilin Eski Uygurcadaki kullanımını üzerine de bilgiler vermektir. Bu bağlamda bahse konu morfolojik unsurun neden sadece Eski Uygurca eserlerde görüldüğü hakkında da fikirler ileri sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygurca, görevli morfem, cevher fiili, tetir/titir

ON TETİR/TİTİR COPULA IN OLD UIGHUR

Abstract

It is known that some bound morphemes are similar even the same in almost all historical and modern Turkish dialects. To illustrate, copula form which come from er- can be seen nearly in all historical and modern Turkish dialects. However, it can be seen that some bound morphemes are specific to a dialect. An example of this is the usage of tetir/titir morpheme as a copula in Old Uighur. For the present study, firstly thirty-five Old Uighur works were scanned and examples of its usage which can be regarded as copulas are collected. Afterwards the data were classified according to their properties, and evaluated with respect to the content of the texts. In the conclusion chapter the available data were

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, sdogan@ibu.edu.tr

**Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, ozalan_u@ibu.edu.tr

judged. The aim of the study is to draw attention to the morpheme which cannot be seen in other dialects and to give some information on its usage in Old Uighur texts. In this sense, some views as to why it does not found in other dialects were expressed.

Key Words: Old Uighur, bound morpheme, copula, tetir/titir

Konuyu Ele Alış Nedeni

Türkçede birçok anlamlı morfemin zaman içerisinde görevli morfem haline geldiği bilinmektedir. Bu morfemlerden biri de Eski Uygurca metinlerde kullanılan *tetir/titir*dir. Bu unsur Eski Uygurca metin çalışmalarının bazılarında görevli morfem özelliği ön plana çıkarılarak “-Ir ekiyle birlikte: tetir {-Dir} koşaç, copula (Ölmez 1991, 115 Ayazlı 2012, 346)”, “tet- ‘sein’ ‘ol-’ (Wilkens 2007, 416)” vb. şekilde anlamlandırılmış, kimi çalışmalarda anlamlı morfem niteliği öne alınıp “tit- genannt werden ‘denilmek’ (Zieme 1985, 235)”, tet- “Faire dire ou appeler, être dit ou appelé, s’appeler” ‘Demek veya çağırmak, söylenmek, çağırılmak, olarak adlandırılmak’ (Hamilton 1986, 254)”, tit- denilmek” (Barutçu 1987, 431), vb. biçimlerde verilmiş, bazı çalışmalarda da her iki biçimi de dikkate alınıp “tit- denilmek, -dır, dir (Barutçu 1998, 186) biçimlerinde aktarılmıştır. Metin çalışmalarının dizinlerinde farklı yaklaşım ve anlamlandırmalar dikkat çekmektedir ancak konuyla ilgili olarak bu morfemin Eski Uygurca metinlerdeki kullanımını üzerine bir çalışma yapılmamış, kökeni, anlamı ve yapısı üzerinde araştırmacıların uzlaştığı *tetir/titir*in Eski Uygurcadaki kullanımını çok fazla işlenmemiştir. Tarihî ve modern Türk yazı dillerinde (Eski Uygurca hariç olmak üzere) *te-* fiilinden gelişen bir cevher fiili bulunmaması, Eski Uygurca birçok metinde de bahse konu unsurun cevher fiili olarak değerlendirilebileceği gerçeğinden hareketle böyle bir çalışmanın yapılması gerektiği düşünülmüştür. Bu çalışmada amaçlanan *tetir/titir* (denir) anlam unsurundan gelişen cevher fiilinin Eski Uygurcadaki kullanım biçimlerini tespit etmektir.

Yöntem

Çalışma kapsamında Maniheizt, Budist ve Hristiyanlıkla ilgili metinlerle din dışı metinler taranmış (taranan metinler için bkz. Kısaltmalar), bir görev unsurunun işlevinin, gereği gibi tespit edilebilmesi için morfemin tek başına alınmaması, birlikte kullanıldığı diğer morfemlerle değerlendirilmesi gerektiği düşünüldüğünden malzeme tasnif edilirken bağlam da göz ardı edilmemiştir. Özellikle Budist metinlerde oldukça fazla kullanılan morfemin, çalışmanın gereksiz yere uzamaması için örneklerinin tamamı alınmamış, benzer kullanımlar çıkarılmıştır. *Tetir/titir*in taranan metinlerdeki kullanımları verilirken değerlendirme aşamasında fikir verebileceği düşünüldüğünden Maniheizt, Budist, Hristiyanlıkla ilgili metinlerle din dışı metinlerdeki durumu ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

Giriş

Çeşitli çalışmalarda ek fiil, ek eylem, ana yardımcı fiil, kopula vb. terimlerle karşılanan cevher fiili, ismi fiil kategorisine aktaran özelliği ile ön plana çıkmaktadır. Türkçede cevher fiili olarak kullanılan unsurlar *er-*, *tur-* ve *bol-* fiillerinin dilbilgiselleşmesi neticesinde oluşmuştur. Bu unsurlardan *er-* fonetik varyantlarıyla neredeyse bütün tarihî ve çağdaş Türk diyalektlerinde kullanılmıştır. Türkçede cevher fiili olarak kullanılan morfolojik unsurların bu

üç fiilden gelişmesi tesadüf değildir. Vahit Türk, dillerde cevher fiilinin var oluş kavramına yakın ve bir süreklilik taşıyan *ol-* anlamlı fiillerden geliştiğini belirtir. “Türkçede cevher fiili görevi için yalnız *er-* fiili değil, bu manaya yakın olan başka fiiller de kullanılmıştır (Türk 2004, 2995).” Günay Karaağaç da “Türkçenin her yer ve zaman diliminde kullanılan *ermek* ve *turmak* eylem adları *ermek* “ermek, olmak, olgunlaşmak > olmak, var olmak” ve *turmak* “kalkmak, canlanmak, yaşamak, bulun- > olmak, var olmak” biçiminde anlam alanlarını genişleterek Türkçenin bildirme yapısını oluşturmuşlardır (Karaağaç 2009, 108)” ifadeleriyle cevher fiili olarak Eski Türkçede *olmak/bolmak*, *ermek*, *turmak* eylemlerinin kullanıldığını, sonrasında *ermek* ve *turmak* eylemlerinin kullanım alanlarını genişlettiğini belirtir. Sadece Türkçede değil dillerin birçoğunda cevher fiili olarak kullanılan morfemlerin daha çok “*ol-*, (mevcut *ol-*), *dur-*, *kalk-*” anlamındaki fiillerden geliştiği bilinmektedir (Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bernd ve Kuteva 2004, Devitt 1990).

Türkçede cevher fiili olarak kullanılan unsurlar yukarıda da ifade edildiği gibi *er-*, *tur-* ve *bol-* fiillerinden gelişmiştir ve Türkçenin neredeyse bütün tarihî ve çağdaş diyalektlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu unsurlardan başka, cevher fiili olarak Türkçenin bütün diyalektlerinde görülmeyen, kullanım alanı sadece bazı diyalektlerle sınırlı olan unsurlar da mevcuttur. Mesela Çince kopula olan *shi* unsurunun Salar Türkçesinde kullanıldığı tespit edilmiştir: “*Peg ko:ninta sumurlagan še*” “*Bey gönlünden geçmiştir*” (Mehmet 2008, 140). Cevher fiili işleviyle kullanılan *shi* unsurunun Türkçenin sadece bir diyalektinde kullanılması, *er-*, *tur-* ve *bol-* fiillerinden gelişen unsurların kullanım sahasının art zamanlı ve eşzamanlı olarak genişliği göz önünde bulundurulunca arızî bir durum olarak değerlendirilebilir.

Buna benzer şekilde, *tetir/titir* unsuru, cevher fiili olarak değerlendirilebilecek bir işlevle, sadece Eski Uygurca metinlerde karşımıza çıkar. Üstelik aşağıda görüleceği üzere *tetir/titir* Eski Uygurcanın bütün eserlerini kapsayacak bir kullanım alanına da sahip değildir. Clauson *tetir/titir*’i *te-* fiiline dayandırır. Ona göre *tetir*, *te-* fiili üzerine ettirgen çatı eki gelmesiyle oluşmuştur, fakat bu kullanımdaki *-t-* ettirgen çatı eki, edilgen çatı eki olarak kullanılmıştır. Clauson’a göre *tetir/titir* unsuru “denir, söylenir” anlamlarına gelmektedir. *tiz yokaru bélke tegi suv uluğ tetir* cümlesinin anlamını “dizden yukarı bele kadar suyun güçlü/ulu olduğu söylenir” şeklinde verir (EDPT, 450). Bununla birlikte aşağıda örneklerde göstereceğimiz gibi *tetir/titir*’i her zaman “denir, söylenir” anlamında değerlendirmek mümkün görünmemektedir. Marcel Erdal da bu unsurun yapısının *ti-/te-* fiili üzerine gelen dönüşlü çatı eki ve geniş zaman ekinden oluştuğunu ifade eder (Erdal 2004, 325).

Yukarıda da görüldüğü üzere araştırmacılar *tetir/titir*in yapısını “*te-*” fiili üzerine ettirgen çatı ekinin edilgenlik/dönüşlülük fonksiyonuyla kullanılması şeklinde izah etmektedirler. Ancak, Türkçe gibi zengin bir ekleşme kültürünü temsil eden bir dil için şekle dayalı işlev tespiti yapılamayacağı düşüncesindeyiz. Bize göre bu örnekteki *-t-* ekini “ettirgen çatı ekinin edilgenlik işleviyle kullanılması” olarak kabul etmek yerine doğrudan edilgen çatı eki olarak değerlendirmek gerekmektedir. Türkçe için bir şeklin yaygın olarak belirli bir işlevle kullanılması geçerli bir durum olabilir fakat bu, söz konusu şeklin her zaman aynı işlevle karşımıza çıkacağı anlamına gelmez. Kanaatimizce burada üzerinde durulması gereken husus bahse konu ekin edilgenlik eki olarak kullanımına başka örnek olup olmadığıdır. *-t-*’nin

edilgen çatı eki olarak kullanılması Türkçe için az da olsa görülen bir durumdur. *Sevit-* “sevil-” (Erdal 1991, 784), *ukıt-* “anlaşıl-” (Eraslan 2012: 314). Netice itibariyle *tetir/titir’in*, *te-* fiili üzerine *-t-* edilgen çatı eki ve *-ir* geniş zaman ekinin gelmesi ile oluştuğu açıktır.

Yukarıda dillerin cevher fiili olarak daha çok *ol-*, *mevcut ol-*, *kalk-* anlamlı fiilleri tercih ettiği ifade edilmişti. Bu açıdan değerlendirildiğinde Türkçenin bütün zaman ve mekânlarında diğer dillerle paralel biçimde cevher fiili olarak kullanılan morfemlerin benzerliği söz konusudur. Ancak, *tetir/titir*in Eski Uygurcadaki kullanımını Türkçenin *er-*, *bol-* ve *tur-* fiillerinden gelişen cevher fiili unsurlarıyla aynı anlam dairesinde olmaması sebebiyle üzerinde durulması gereken bir yapı olarak değerlendirilmektedir. Bu bakımdan, *tetir/titir* ile ilgili olarak şu sorulara cevap aramak gerekmektedir:

1. *tetir/titir* morfemi de *er-*, *tur-* ve *bol-* fiillerinden gelişen şekiller gibi cevher fiili olarak değerlendirilebilir mi?

Türkçenin, Eski Uygurca dışında hiçbir zaman ve mekânında “*de-*” anlamındaki bir fiilden gelişen cevher fiili yapısı olmaması ve dillerin genellikle *ol-*, *mevcut ol-*, *kalk-* anlamındaki fiilleri cevher fiili olarak kullanmaları *titir/tetir* şekline şüpheyle yaklaşılmasına sebep olmaktadır. Her ne kadar diller genellikle *ol-*, *mevcut ol-*, *kalk-* anlamlı fiilleri cevher fiili olarak kullansa da bazı dillerde, Türkçeye “*denir*, *söylenir*, *çağrılır*” şeklinde aktarılabilecek yapıların, o dillerle ilgili çalışmalarda kopula (cevher fiili) olarak verildiği görülmektedir. Mesela Chenglog, Mandarin Çincesindeki *jiào* “*denir*” unsurunu kopula olarak vermiştir: “Tā jiào Lǐsi ‘O Lǐsidir.’ Hatta bazı durumlarda *jiào* unsurunun Çince kopula olan *shi* ile müteradif olarak kullanıldığını da belirtmiştir: [jiào wōmen yīngyǔ de lǎoshī] **jiào Charles**, [jiào wōmen yīngyǔ de lǎoshī] **shì Charles** “İngilizce öğretmenimizin adı Charlestir.” (Chenglog 2002, 5).

Tibet-Burman dillerinden olan Qiang dilinde de, benzer şekilde Türkçeye “*denir*” olarak aktarılabilecek *ɣmə* unsurunun kopula olarak kullanıldığı görülmektedir: “the:-ɣuəni Khumtsi **ɣmə**” (O Khumtsidir). Bu örnekte de *ɣmə* unsurunun *ɣuə* (“the: me *ɣuə*” o **adamdır**”) kopulası ile müteradif olarak kullanılabileceği belirtilmiştir (LaPolla ve Huang 2007, 3). Konuyla ilgili olarak diğer dillerden verilen örneklerde Türkçeye “*denir*” biçiminde aktarılan ve araştırmacılar tarafından cevher fiili olarak değerlendirilen yapıların daha çok bir varlığın ismini söylerken kullanıldığını da vurgulamak gerekmektedir.

Dil mantığı açısından da *de-* anlamlı fiillerin cevher fiili olarak kullanılması mümkündür. Erdal bu durumu “bir şeye ... denmesiyle” “bir şeyin ... olması” arasındaki doktrin benzerliğiyle izah eder; “bo tetir kertgünçniñ on törlüg yörügi” (Erdal 2004, 325). Netice itibariyle *de-* anlamlı fiiller de cevher fiili olarak kullanılabilir ve bazı dillerde bunun örnekleri bulunmaktadır.

2. *tetir/titir* morfemi Eski Uygurcada gerçekten cevher fiili olarak kullanılmış mıdır? Cevher fiili olarak görevli morfem olduğu iddia edilen yapılar anlamlı morfem olarak değerlendirilemez mi?

Bazı çalışmalarda *tetir/titir*in bir anlam unsuru olarak değerlendirilip “denir” şeklinde anlamlandırıldığı görülmektedir: ol kayu ol tiser ıaltı belgüsüz *titir* (SDB 452.4) “O nedir dense şu şekilde: Alâmetsiz *denilir*.”, ol ürlügsüz *titir* (ETŞ. 74.35) “Onlara devamsız *denir*.”, üzâlıksız ädgü *tetyük* nomlug labayıg ädgüti ürüp “en üstün iyi denilen öğreti borusunu iyice üfleyip” (Suv. VI. 0581). Gerçekten de bu örnekler *tetir/titir*in anlam unsuru olarak da değerlendirilebileceği niteliktedir ancak taranan metinlerde anlam unsuru olarak değerlendirmenin mümkün olmadığı örnekler ağırlıktadır ve bu durum *tetir/titir*’i anlamlı morfemden ziyade görevli morfem olarak değerlendirmek gerektiğini göstermektedir. Örneğin, ol tınlıy ätüzi burqan ätüzi *titir* könjüli y(i)mä burqanlar könjüli *titir* (TT VI 116-149, 150) “O canlının bedeni Buddha bedenidir gönlü de Buddha gönlüdür.” ifadelerinde *titir*’i anlamlı morfem olarak düşünüp çeviriyi “O canlının bedenine Buddha bedeni *denir* gönlüne de Buddha gönlü *denir*.” biçiminde yapmak çok da doğru olmasa gerektir. Buna mukabil *titir*’in anlamlı morfem olarak değerlendirilip *denir* biçiminde çevrildiği yapıları, “O nedir dense şu şekilde: Alâmetsizdir/belirsizdir”, “Onlar devamsızdır.”, “en üstün iyi olan öğreti” biçiminde de çevirmek mümkündür. Taranan metinlerdeki örneklerde de görüleceği gibi *tetir/titir*’i bütün cümleler için bir anlam unsuru olarak kabul etmek ve “*denir*” karşılığını vermek her zaman mümkün olmamaktadır. Bu durumu değerlendiren Marcel Erdal’a göre de *titir/tetir* her zaman “*denir*” şeklinde tercüme edilemez, özellikle dinî metinlerde bu unsur kopula işlevine oldukça yaklaşır (bk. Erdal 2004, 325).

Yukarıdaki ifadeler ışığında *tet-/tit-*’in kullanıldığı tüm yapıları cevher fiili olarak değerlendirmek gerektiği iddiasında olmadığımızı da vurgulamak gerekmektedir. Zira metinlerde zaman zaman bu unsurun görevli morfem olarak değerlendirilemeyecek asıl fiil olarak kullanımları da mevcuttur: nom tep *tetdäçi* nomlartın yana sukançıg nom törüyür (BTT XXVIII-C489), nom b(ä)lgüsi *tetdäçig* b(ä)lgü ärmäz birlä birgärü (BTT XXVIII-C536), bälgürtmä ätöz tep *tetir* (BT XXI. 641), ol kim tatıglıg tatıg tip *titir* (SYY. 174-175), ayrı qılınç [al]tım ärsär asanvar *titmiş* (BT XIII. 13.77), alqu [ançulayu] kälmiş-lär-ning ang uluy oylı *titmiş* ary-[a] samantabadiri (BT XIII. 44.3).

Bu durum cevher fiili olarak kullanılan görevli morfemlerin anlamlı morfemlerden gelişmiş olması sebebiyle doğaldır.

3. Türkçenin tarihî ve çağdaş birçok diyalektinde *er-*, *bol-* ve *tur-* fiillerinden gelişen cevher fiili yapıları kullanılırken, *tetir/titir* neden sadece Eski Uygurca ile sınırlı kalmıştır ve bu morfemin bu işlevle Eski Uygurca’yı temsil eden bütün eserlerde görülmemesi nasıl izah edilebilir?

Görevli morfemlerin bir kısmı fonetik varyantlarıyla aynı dilin farklı diyalektlerinde kullanılabilir. Bir görevli morfemin dilin diğer diyalektlerinde kullanılmaması sadece bir diyalekte görülmesi bu açıdan bakıldığında oldukça dikkat çekici bir durumdur. Hele bu morfem anlam unsuru olarak Türkçenin neredeyse tüm tarihî ve çağdaş yazı dillerinde kullanılmış/kullanılmakta ise konu daha da ilgi çekici hale gelmektedir. Kanaatimizce *tetir/titir*in sadece Eski Uygurca metinlerde cevher fiili olarak kullanılması bu morfemin kopya olabileceğini düşündürmektedir. Diller birbirlerinden sadece anlam unsurlarını

kopyalamazlar. Diller arasındaki alışveriş fonetik, morfolojik, semantik ve hatta sentaktik düzlemde gerçekleşebilmektedir. Johanson birbiriyle ilişkide bulunan dillerde bazı yapıların birinden diğerine kopyalanabileceğini örnekleriyle ortaya koymuştur. Johanson *dur-* ve *yat-* tasvir fiillerinin Türkçeden Anadolu Yunancasına kopyalandığını, bu fiillerin eylemin sürekliliğini belirtme işlevinin Yunanca fiillere de aktarıldığını ifade ederek, *érhumu ki kásumu* “gelir dururum.” örneğini verir (Johanson 2007, 90). Buna benzer bir süreç Eski Uygurca *tetir/titir* için de geçerli olabilir. Yani kaynak dilde “*de-*” anlamına gelen bir fiilin cevher fiili işlevi kazandığı ve bu morfemin de Eski Uygurcaya kopyalandığı düşünülebilir. Yukarıda Mandarin Çincesinde cevher fiili olarak değerlendirilen (jiào “*denir*”) yapısının bu noktada fikir verebileceği düşüncesindeyiz. Taranan Maniheist metinlerde çok az görülmesi, Hristiyanlık metinleriyle, din dışı metinlerde bulunmaması da bu unsurun Budist eserlerin Çinceye aktarılırken Eski Uygurcaya kopyalanmış olabileceğini akla getirmektedir. Marcel Erdal *tetir/titir*in özellikle *dinî metinlerde* cevher fiili işlevine yakınlığını ifade eder ki (bk. Erdal 2004, 325) bu durum da yapının kopya olabileceği düşüncesini desteklemektedir.

Taranan metinlerde bu morfemin kullanımının da sınırlı olduğu görülmüştür. Maniheist metinlerde örneğinin yok denecek kadar az olması, Hristiyanlıkla ilgili metinlerle din dışı metinlerde kullanılmamış olması da dikkat çekicidir. Özellikle tercüme olmayan hukuk belgeleri, özel mektuplar ve kolofon (sonlama)larda kullanılmaması yapının tercüme eserlerle sınırlı kaldığını, daha çok Budist çevrede kullanıldığını göstermektedir.

Eski Uygurca Metinlerde Kullanımı

Çalışma kapsamında Uygur kağanı Böğü Han’ın Maniheizmi devlet dini olarak kabul edişini anlatan metin (TT. II s. 34-36), X^üâstvânift (Asmussen 1965), Manichaica I ve III, A. von Le Coq tarafından yayımlanan öykü (SPAW 1908, s.398-414), TT IX’da yayımlanmış olan Toharca Uygurca iki dilli metin ve Berlin koleksiyonundaki tüm Maniheist metinlerin yer aldığı BT V. taranmıştır. M.I taranırken bahse konu eserin Zekine Özertural tarafından yeniden işlenen biçimi (Özertural 2005) kullanılmıştır. Taranan metinlerde *tetir/titir*in kullanımı son derece sınırlıdır. Taranan metinler içerisinde sadece bir metinde toplam iki kez kullanılmıştır: üçünç sayınç ol titir (M.III. Nr.6,II.5), törtünç sayınç ol titir (M.III. Nr.6,II.12)

Taranan Maniheist metinlerde iki kez kullanılan *tetir/titir*, Hristiyan metinlerinde görülmemiştir. Hristiyan metinlerinden Peter Zieme tarafından yayımlanan düğün ilahisi (Zieme 1981), Uigurica I, s.5-10’da yayımlanan İncil tercümesi, A. v. Le Coq tarafından yayımlanan fal kitabı (SPAW 1909, s. 1202-1218) ve yine A. v. Le Coq tarafından M. III, s.48-49’da yayımlanan Aziz Georg’un ölüm acılarını anlatan metin taranmış, taranan metinlerde *tetir/titir*in cevher fiili olarak kullanımına tesadüf edilmemiştir.

Din dışı metinler de bu çalışma kapsamında taranmıştır. Taranan sağlık bilgisi metinlerinde (Arat 1930, 1932), özel mektuplarda (Tuguşeva 1971), (Tezcan ve Zieme 1971),

(Hamilton 1986¹) ve hukuk belgelerinde (Yamada 1993, C 2) *tetir/titir* cevher fiili kullanılmamıştır. Hukuk belgelerinde kullanılmamış olması belgelerin şekil ve üslup özellikleri ile ilgili olabilir. Zira bu metinlerde diğer cevher fiillerinin morfofonetik kullanımı da son derece sınırlıdır. Taranan hukuk belgelerinde *er-* ve *tur-* cevher fiillerinin sadece birer kez kullanıldığı görülmüştür. Bu metinlerle ilgili dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta da metinlerin sözleşme bölümlerinde yer alan ve imza/mühürle ilgili ibarelerdeki klişe ifadelerdir. Bazı ifadelerde cevher fiilinin morfofonetik olarak yutulduğu görülür: “bu tamga men yuqanınğ Ø-Ø ol (Yamada 1993, Mi07-11).”

Eski Uygurca Budist tercüme eserlerin telif bölümleri olarak değerlendirilebilecek kolofonlarda (sonlama) da (BT XXVI) *tetir/titir* cevher fiiline rastlanmamıştır.

*Tetir/titir*in Eski Uygurca manzum eserlerde de kullanımının sınırlı olduğu görülmüştür. Çalışma için Arat tarafından yayımlanan şiirler taranmış, bu şiirlerde *tetir/titir* cevher fiilinin toplam iki kez kullanıldığı görülmüştür: ol ürlügsüz titir (ETS. 74.35), tatıg-lar bütgü-ke tayağı titir (ETS. 302.133).

Maniheist metinlerle Hristiyanlık metinlerinde ve din dışı metinlerde kullanımını son derece sınırlı olan *tetir/titir*in taranan Budist metinlerde oldukça fazla kullanıldığı görülmüştür. Bu kullanımlarda dikkat çeken birkaç nokta vardır. Bu morfemim cevher fiili olarak sadece üçüncü şahıslarda kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca kendisinden önceki unsurların yalın ve hâl ekli isimler, sıfat filler, iyelik ekli isimler, işaret zamirleri, çekim ve pekiştirme edatları olabildiği görülmüştür. *Tetir/titir*in cevher fiili olarak değerlendirilmesi gerektiğini gösteren *er-* cevher fiiliyle paralel kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır: ulatı köngül uyuş y(e)mä yoq quruş *tetir* (Hts.X. 672) ~ öng yapış yoq quruş *erür* (Hts.X 669). Metinlerde zaman zaman bu cevher fiile öznenin çoğul olduğu cümlelerde çokluk üçüncü şahıs eki de getirilmiştir: kamag t(ä)ñrilär kuvragı, sanı sakışı kolusuz, sakınu yetinçsiz teñirlär (Suv. VI. 1247), bo tört türlüğ kılınç-lar alp tarıkguluk titirler (Suv. III. 148.19), ançulayu yänä kutruldaçı tnl(ı)glar ymä nomlug ätöznüñ köligesi tetirler (BT XXI. 417), ikägü barça yok tetirler (BT XXI. 700).

Budist metinlerde *tetir*in kullanımını diğer metinlerle kıyaslanamayacak kadar fazladır. Taranan metinlerdeki örneklerin tamamı çalışmayı aşırı uzatmamak adına alınmamıştır. Seçilen örnekler aşağıdadır:

kişi yalnguk ätözi ulug bädük tetir mü (BTT XXVIII-D179); qaranggu ärsär inçip bilmämäk titir tip (Abh. 621), köni nomuğ äşidmäk tınglamak tidir (Abh. 1254), ät'öz-täki qılınç üz-ä ängidmäk töngidmäk ağır tidir (Abh. 1331), ol üç törlüg ädgü-lär-ning yörügi üsdün yör-ä tükädmiş-tä tidir (Abh. 1488), qayular ol üç tiptisär kök qalıq iki törlüg öçmäk-lär titir (Abh. 2931); alqu nomlar mn-siz te[ti]r (Das. 1969); ärtinü törüsüz el qan tetir siz (MO. 1. 34), nä üçün tesär bügülüg bilgä biligiñiz yemä alqınçusuz tetir (MO. 4. 1. 3); bitig oqımış ädgü qılınç ädrämi bo titir (SYY. 70), ötrü tınlıg et'özi burxan-lar-ning et'özi titir (SYY. 149),

¹Hamilton tarafından neşredilen bu eserde Budist, Maniheist ve din dışı konularda yazılmış 36 metin yer almaktadır. Taramalarda *tetir/titir* unsurunun sadece üç kez ve Budist metinlerde kullanıldığı görülmüştür. Din dışı konularla ilgili mektup, yazı, ticari belgelerde *tetir/titir* kullanılmamıştır.

köngüli ymä / burxan-lar-ning köngüli titir (SY. 149), ol öng körk <nüng> tözi yiltızı yene yoq quruğ titir (SY. 151), ol oq öng körk yänä tözün önglüg burxan titir (SY. 163), kömsüsi ağılığı titir (SY. 206-207); bo sav är[sär] tantsi yanluk äzüg sav tetir tep (Hts.VI. 1384), sözlüg kapıgına alp [kir]gülük tetir tep (Hts.VI. 1406), kün t[ä]ñri t[ä]g yaltrımış tetir (Hts.VI. 1411), asıg tusu kılı y(a)rılıkamakın taşurmuş tetir (Hts.VI. 1414), inçip çın kertü nomug alp tanuklaguluk tetir (Hts.VI. 1579), agtınmaklı [tü]şmäkliniñ başlagı yal(a)ñuz [kiş]i ajunına tayaklıg tetir (Hts.VI. 1682); m(än) bo güy xu-a küng atl(ı)γ orunqa kälmäkim bo nom ärdini-ning küçi tetir (Hts.X. 370), ulatı köngül bilig uyuş y(e)mä yoq quruγ tetir (Hts.X. 674), üç köl-lär tokuz ögüzlär öngtünki taluy-uγ bädüttäçisi tetir (Hts.X. 1173); livi aş-ı tuturkan tetir (BT XXIII. G037), livi aş-ı bugday tetir (BT XXIII. G048), livi aş-ı kentir uruγı tetir (BT XXIII. G058), livi aş-ı kara burçak tetir (BT XXIII. G068), livi aş-ı yaşıl burçak tetir (BT XXIII. G078); tutyaq tıldaγı tört titir (BT XIII. 18.5), tuymaq tö[z]i tutuyluy titir (BT XIII. 18.6); bo titir yoq töz-lüg nom-larta bar töz-lüg nom bütmeγi (Suv. III. 146.19), yene tört türlüγ yig üstünkü ögretig-ler titir (Suv. III. 148.22), buyan eđgü kılınç erser sanlıg saqış-lıg ülgü-lüg qolu-luğ titir (Suv. III. 156.15), aşnuqı buyan erser tavar buşı titir (Suv. III. 161.19), kinki buyan erser nom buşı titir (Suv. III. 161.20), nom buşınıg yene biş türlüγ yig asıgı bar titir (Suv. III. 162.13), ikinti nom buşı erser tınl(ı)ğ-larığ üç uğuş yirtinçü-đin üntürgeli udaçı titir (Suv. III. 162.20), ülgülençsiz tenglençsiz eđgü eğrem-lerin saqını söz-leyü yitinçsiz titir (Suv. III. 164.23), ençgülüg mänjilig kılmak bo iş ugrayu sizlärkä tägimlig iş tetir (Suv. VI. 0023), säkiz tümän tört miñ ök uluğ eliglär hanlar tetir (Suv. VI. 0154), munçulayu ädgülärkä tükäl tägürdäçi tetir (Suv. VI. 0608), asıglıg nomug törög biltürü ukduru y(a)rılıkamakınıznıñ ok ädgüsü teçir (Suv. VI. 0805), inçip bo nom ärdiniñ täriñ yörüγi ulug asıgı sakinguluksuz sözlägülsüz teçir (Suv. VI. 0817), bo nom ärdini kopta kötrülmiş nom eligi tetir tep ötündiler (Suv. VI. 0819), bo nom ärdini yörüγi, täriñdä täriñ keñ teçir (Suv. VI. 1177); tüz üçün köñülsüz tetir (BT XXIX. 53), ol y(a)rılıkançsız bilig y(e)mä tetir (BT XXIX. 61), köñüli biligi mänü tetir (BT XXIX. 77), ädgü kılınçı y(e)mä üç törlüg tetir (BT XXIX. 164), burhanlar tözi yiltızı köñül tetir (BT XXIX. 170), y(e)mä nom yiltızı y(e)mä tetir (BT XXIX. 257), ol bodis(a)v(a)t yorığı tetir (BT XXIX. 541); iş küđökkä tükällig bolmak ymä antag ok tetir (BT XXI. 375), birär törlüg körk mäniz b(ä)lgürtür üçün anın bir ök tetir (BT XXI. 561), tüş ätöz tetmäz (BT XXI. 642), ol edgü kılınç erüş mu titir (Kuanşı 88), kuanşı im pusar atın atamış oğrınta edgü kılınçlıg asıgı tususı antag titir (Kuanşı 96), alkuqa qorqunçsız buşı birgüçi titir üçün ol ödün alqınçsız kögüzlüg bodisvt inçe tip ötüg ötünti (Kuanşı 154), қаunşı im pusar tınlıglarığ qolulamışı çın kirtü qolulamak titir (Kuanşı 193); közünür 'ät burxan ög qañ tetir (Prens KP XI-4), ärtinü alp ada tetir (Prens KP XXXVIII-8), ol közsüz kişi ayıγ bilgä tetir (Prens KP LXXIV-6); beş türlüγ bu tayınlar işlerning edgüleri titir (Maitr. 23-15), qarımak iglemekning tıtağı üçüni toğmak titir (Maitr. 41-3); t(ä)ñri burhannıñ y(a)rılıkançuçı köñüli birlä [tı]dılışmakı tıtagınta tetir (BT XXV 431); bo arı[tı bolmag]uluk sav tetir (BT XXV 678), buyan ävirmäkiğ sözlägülsüz nom bo tetir (BT XXV 3241)

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

Özellikle Budist tercüme metinlerde çok fazla kullanılan *tetir/titir*in anlam unsuru olmaktan ziyade görev unsuru, yani cevher fiili, olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Türkçenin cevher fiili olarak kullandığı diğer morfemler geniş bir kullanım sahasına sahiptir. Ancak *tetir/titir* Eski Uygurca dışında hiçbir tarihî ve çağdaş Türk yazı dilinde kullanılmamıştır. Cevher fiili gibi bir morfemin tek bir diyalekte bulunması onun kopya olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Birçoğu telif olan din dışı Uygur metinlerinde bulunmaması da bu düşüncüyü desteklemektedir.

Tetir/titir cevher fiili Eski Uygurca metinlerde sadece üçüncü kişi için kullanılmıştır ki morfemin bu kullanımı kimi kaynaklarda bildirme işlevi olarak kabul edilmektedir.

Kısaltmalar

Abh.	Abhidharmakośabhāṣya-ṭīkā (Shōgaito 1991, 1993)
BT V.	Berliner Turfantexte V (Zieme 1975)
BT XIII.	Berliner Turfantexte XIII (Zieme 1981)
BT XXI.	Berliner Turfantexte XXI (Wilkens 2001)
BT XXIII.	Berliner Turfantexte XXIII (Zieme 2005)
BT XXIX.	Berliner Turfantexte XXIX (Kasai 2011)
BT XXV.	Berliner Turfantexte XXV (Wilkens 2007)
BT XXVI.	Berliner Turfantexte XXVI (Kasai 2008)
Das.	Daśakarmapathāvadānamālā (Shōgaito 1998)
EDPT.	An Etymological Dictionary of PreThirteenth-Century Turkish (Clauson 1972)
Hts. VI	Xuan tsang Biyografisinin Uygurca Çevirisi (Ölmez 1994)
Hts. X	Xuan tsang Biyografisinin Uygurca Çevirisi (Tezcan 1975)
Kuanşi	Kuanşi İm Puser (Tekin 1993)
M. I-II-III.	Manichaica (A. v. Le Coq)
Maitr.	Maytrisimit (Tekin 1960)
MO.	Hamilton (1986)
Prens KP	İyi ve Kötü Prens Öyküsü (Hamilton 1998)
SDB.	Uygurca Sadāprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikayesi (Barutçu 1987)
SPAW	Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften.
Suv. III	Altun Yaruk (Ayazlı 2012)
Suv. VI	Altun Yaruk (Ölmez 1991)
SY Y	Sekiz Yükmek Yaruk (Juten 2010)
TT II.	Türkische Turfantexte II (Bang, Gabain 1929)
TT V.	Türkische Turfantexte V (Bang, Gabain 1931)
TT IX.	Türkische Turfantexte IX (Gabain 1958)

KAYNAKÇA

ARAT, G. R. Rachmati (1932). Zur Heilkunde der Uiguren II, Sitzungsberichte der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Philologisch-

- Historische Klasse, Sonderausgabe, vol. 1, Bd. 20, 451-473, 1930. Sonderausgabe, vol. 2, Band 22, 401-448.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2007). Eski Türk Şiiri, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- ASMUSSEN, Jes P. (1965). X^astväñift, Studies in Manichaeism, Acta Theologica Danica, Prostant Apud Munksgaard Copenhagen.
- AYAZLI, Özlem (2012). Altun Yaruk Sudur VI. Kitap (Karşılaştırmalı Metin Yayını), Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- BANG, W. Gabain A. Von (1929). Türkische Turfantexte II, Verlag der Akademie Vissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter u. Co., Berlin.
- BANG, W., Gabain A. Von. (1931). Türkische Turfantexte V, Verlag der Akademie Vissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter u. Co., Berlin.
- BARUTÇU, F. Sema (1987). Uygurca Sadāprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikâyesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.
- BERND, Heine, Kuteva Tania (2004). Word Lexicon of Grammaticalization, Cambridge University Press.
- CHENGLONG, Huang (2002). *Copula Clauses and Verbless Clauses in Mandarin Chinese*, Workshop on Copula Clauses and Verbless Clauses, Research Centre for Linguistic Typology La Trobe University, Bundoora campus.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford.
- DEVITT, Dan (1990). Diachronic Development Semantics in Copulas, Proceedings of the Sixteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society.
- ERASLAN, Kemal (2012). Eski Uygur Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara.
- ERDAL, Marcel (2004). A Grammar of Old Turkic, Leiden, Brill.
- GABAIN, A. Von, Winter Werner (1958). Türkische Turfantexte IX, Ein Hymnus an den Vater Mani auf "Tocharisch" B Mit Alttürkischer Übersetzung, Akademie Verlag, Berlin.
- HAMILTON, James Russel (1998). İyi ve Kötü Prens Öyküsü, (Türkçe Çeviri: Vedat Köken), TDK yay. Ankara.
- HAMILTON, James (1986). Manuscripts Ouïgours du IXe-Xe Siecle de Touen-Houang, Tome I, II; Paris.
- JOHANSON, Lars (2007). (Çev. Nurettin Demir), Türkçe Dili İlişkilerinde Yapısal Etkenler, TDK yay. Ankara.
- JUTEN, Oda (2010). A Study of the Budist Sūtra Called *Sākiz yükmāk yaruq* or *Sākiz törlüğün yarumış yaltrımış* in Old Turkic Text Volume, Kyoto.

- JUTEN, Oda (2010). A Study of the Budist Sūtra Called *Sākiz yükmāk yaruq* or *Sākiz törlügin yarumış yaltrımış* in Old Turkic Facsimile Volume, Kyoto.
- KARAAĞAÇ, Günay (2009). Türkçenin Söz Dizimi, Kesit yay. İstanbul.
- KASAI, Yukiyo (2008). Berliner Turfantexte XXVI, Die Uigurischen Budistischen Kolophone, Berliner-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Akademienvorhaben Turfanforschung.
- KASAI, Yukiyo (2011). Der Altürkische Kommentar Zum Vimalakīrtinirdeśasūtra, Berliner Turfantexte XXIX, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften.
- LA POLLA, Randy J., Huang Chenglong (2007). The Copula and Existential Verbs in Qiang, Bulletin of Chinese Linguistics Volume 2, Number 1.
- LE Coq, A. v., Ein christliches und ein manichäisches Manuskript-fragment in türkischer Sprache aus Turfan (Chinesisch-Turkistan). SPAW 68, 1909, 1202-1218.
- LE Coq, A. von, Ein manichäisch-uigurisches Fragment aus Idikut-Schahri. SPAW 1908, s. 398-414,
- LE Coq, A. von, Türkische Manichaica aus Chotscho I: APAW 1911 Anhang, Berlin 1912, II: APAW 1919, III: APAW 1922, s. 48-49
- GÜLSÜN, Mehmet (2008). Türkçede Çekim Sürecinde Kullanılan Kopulatif Formlar Hüküm Sözcüklerinin Salar Türkçesindeki Görünüm ve İşlevleri, Gazi Türkiyat, Güz 2008, Sayı 3, s. 131-147.
- ÖLMEZ, Mehmet (1991). Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi I, Ankara.
- ÖLMEZ, Mehmet (1994). Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.
- ÖZERTURAL, Zekine (2005). Türk Kaynaklarında Maninin Öğretisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı (Eski Türk Dili) Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.
- ÖZÖNDER, F. Sema Barutçu (1998). Üç İtigsizler Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks XXX Levha, TDK yay., Ankara.
- SHÖGAITO, Masahiro (1991). Studies in the Uighur Version of the Abhidharmakośabhāṣya-ṭkā Tattvārthā, Volume I, Text, Translation and Commentary, Shokado.
- SHÖGAITO, Masahiro (1993). Studies in the Uighur Version of the Abhidharmakośabhāṣya-ṭkā Tattvārthā, Volume II, Text, Translation and Commentary and Glossary, Shokado.
- SHÖGAITO, Masahiro ve Lilia Tuguşeva, Setsu Fujishiro (1998). *Daśakarmapathāvadānamālā*, in Uighur from the Collection of the St. Petersburg

- Branch of the Institute of Oriental Studies Russian Academy of Sciences, Nakanishi Printing, Kyoto.
- TEKİN, Şinasi (1993). Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pular (Ses İştien İlah), TDK yay. Ankara.
- TEKİN, Şinasi (1960). Uygurca Metinler II Maytrisimit, Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram, Atatürk Üniversitesi yay. Erzurum.
- TEZCAN, Semih ve Peter Zieme (1971). "Uigurische Brieffragmente", *Studia Turcica*, Budapest, s. 451-460.
- TEZCAN, Semih (1975). Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm, Ankara 1975.
- TUGUŞEVA, L. Ju., (1971). Three Letters of Uighur Princes from The MS Collection of The Leningrad Section of The Institute of Oriental Studies, *Acta Orientalia, Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XXIV (2), pp. 173-187.
- TÜRK, Vahit (2004). "Kutadgu Bilig Örneği ile Türkçede Ana Yardımcı Fiil (er-)", V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri, s. 2993-3006, Ankara.
- WILKENS, Jens (2007). Das Buch Vonder Südentilgung Edition des Alttürkisch-Budistischen Kşanti Kılğuluk Nom Bitig, *Berliner Turfantexte XXV*, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften.
- WILKENS, Jens (2001). Die drei Körper des Buddha (trikāya), *Berliner Turfantexte XXI*, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften.
- YAKUP, Abdurishid (2010). Prajñāpāramitā Literature in Old Uyghur, *Berliner Turfantexte XXVIII*, Berlin-Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften.
- YAMADA, Nobuo (1993). Sammlung Uigurischer Kontrakte 2, Osaka University Press.
- ZIEME, Peter (1981). "Ein Hochzeitssegen uigurischer Christen", *Scholia, Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde*, Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern, Wiesbaden, s. 226-227.
- ZIEME, Peter (2005). *Berliner Turfantexte XXIII "Magische Texte des uigurischen Buddhismus"*, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Akademienvorhaben Turfanforschung.
- ZIEME, Peter (1981). Budistische Stabreimdichtungen der Uiguruen, *Berliner Turfantexte XIII*, Akademia Verlag, Berlin.
- ZIEME, Peter (1975). Manchäisch-türkische Texte, *Berliner Turfantexte V*, Akademie-Verlag Berlin.